

પૌરાણિક કથાનકની વિનોદી કથા 'પસ્તીનાપુરે'

Dr. Hari L. Vala

Associate Professor in Gujarati
Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

૧૯૮૦ના વર્ષમાં પ્રકાશિત થયેલી 'પસ્તીનાપુરે' રાજેન્દ્ર જોશીની નોંધપાત્ર હાસ્યનવલકથા છે. આ નવલકથા લેખકે બટુભાઈ ઉમરવાડિયાના 'મત્સ્યગંધા અને ગાંગેય' નાટકમાં રજૂ થયેલ પૌરાણિક કથાનકનો આધાર લઈને રચી છે. એ નાટકનાં વસ્તુમાં એવું છે કે, "સરોવરમાં સ્નાન કરતી મત્સ્યગંધાનાં વસ્ત્રો ઉઠાવી જતાં સિંહને મહાત કરી, દેવવ્રત વસ્ત્રઓ પાછાં લાવી દે છે ને મત્સ્યગંધાના પ્રેમમાં પડે છે. મત્સ્યગંધા બે શરતો કરે છે, જે અનુસાર દેવવ્રતે બે વરસ સુધી તેને મળવું નહિ અને તે દરમ્યાન કોઈ અભૂતપૂર્વ કાર્ય કરી બતાવવું. દેવવ્રત શરત કબૂલ રાખે છે. બાદ મહારાજા શાંતનુ એક યુવતીના પ્રેમમાં પડે છે. યુવતીના બાપની માંગણી મુજબ દેવવ્રત ગાદીનો હક્ક જતો કરી, કશું અપૂર્વ કાર્યના આનંદ સાથે મત્સ્યગંધાને મળે છે. મત્સ્યગંધા તેને વરમાળા આરોપવા જતી હોય છે તે જ વખતે તેણીનો પિતા આવે છે અને પોતાની ભાવિ (અપર) માતા સાથે દુર્વ્યવહાર કાર્યનો દેવવ્રત પર આક્ષેપ કરે છે. પ્રેમિકા જ પિતાની વાગ્દત્તા છે તેવું જાણતાં દેવવ્રત દુઃખી થાય છે. પરંતુ અજાણપણે થયેલ ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં તે પ્રતિજ્ઞા લે છે કે, આજથી દુનિયાની તમામ સ્ત્રીઓ મારે 'મા સમાન' છે."^૧ આ કાચી સામગ્રીમાંથી લેખક આ કથાનું પોતાની સૂઝબૂઝ મુજબ નવી રીતે વિભાવન કરે છે. હસ્તીનાપુરને સ્થાને પસ્તીનાપુરની એક અનોખી કલ્પના સૃષ્ટિ નિર્મે છે. તેમાં શાન્તનુ, ગંગા, દેવવ્રત, ફરશુરામ જેવાં પાત્રોને રમતાં મૂકે છે. તેમાં પ્રેમીઓ છે, પ્રેમીઓનું પ્રેમાંધપણું છે. શરતો છે બધું છે. પણ પેલી કથામાં માછીકન્યા શાન્તનુને પરણે છે

એવું અહીં બનતું નથી, પણ દેવવ્રતને વરે છે. આ પ્રકારનો વિશિષ્ટ ઘટનાપ્રપંચ કરી લેખક મૂળ તો માનવજાતિની પ્રેમાંધતા, લોલુપતા, છળ-કપટ, છેતરપિંડી વગેરે દુર્બળતાઓને ઉઘાડી પાડે છે.

બેંકમાં નોકરી કરતા રાજેન્દ્રભાઈ જેટલા નાણાંની લેતીદેતીના વહીવટમાં કાબેલિયત ધરાવે છે કદાચ તેટલી જ કાબેલિયત હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવામાં પણ ધરાવે છે. ઘટના, પરિસ્થિતિ, પાત્રો, ભાષા એમ બધાં જ અંગોનો આશ્રય લઈ વાચકોને મનોરંજન કરાવવા ભરપૂર પ્રયત્નો કરે છે. તેમાં સ્થૂળ-ગ્રામ્ય હાસ્યથી માંડીને મનુષ્યના સ્વાભાવિક વ્યવહારમાંથી પ્રગટતા નિર્ભેળ હાસ્યની અનેક છટાઓ માણી શકાય છે. અલબત્ત, નિર્ભેળ હાસ્યના અલ્પ નિરૂપણ સિવાય સ્થૂળ હાસ્યથી જ આ કથામાં સતોષ માનવો પડે છે.

રાજેન્દ્ર જોશીની હાસ્યશક્તિનો પ્રથમ પરિચય વિચિત્ર પરિસ્થિતિ, વિચિત્ર બનાવમાંથી સર્જતા હાસ્યમાંથી મળે છે. કથાના પ્રારંભે જ અસંભવની પ્રયુક્તિ ઉપયોગમાં લઈ હાસ્ય નિપજાવે છે. તેમાં શાન્તનુ ગંગા તરફ મુગ્ધ થાય છે. ગંગા જે શરતો મૂકે છે તે સ્વીકારીને ગંગા જોડે લગ્ન કરવા તત્પર બને છે. પરંતુ ગંગા-શાન્તનુનાં લગ્ન જે પદ્ધતિથી થવાં જોઈએ તેનાં કરતાં કંઈક જુદી જ રીતનાં વર્ણવીને મનોરંજન કરાવે છે. આ લગ્નમાં ભણેલ-ગણેલ યુવતીની માફક ગંગાએ ટાઈપ કરેલા શરતનામા ઉપર શાન્તનુની સહી કરાવે છે. લગ્નનો પૂરો ખર્ચ ગંગાના પિતાએ ભોગવવો જોઈએ તેને સ્થાને અડધો ખર્ચ શાન્તનુના પિતા ભોગવે છે. પુરોહિત બિમાર પડવાથી લગ્નવિધિ ગંગાના પિતા કરે છે અને તેનો ચાર્જ વરરાજો ચૂકવે છે. ગંગાના પિતાએ કન્યાદાન આપવું જોઈએ તેને સ્થાને શાન્તનુના પિતા કન્યાદાન આપે છે. ગંગા-શાન્તનુનો આ રીતનો વિચિત્ર લગ્નવિધિ હાસ્યાસ્પદ છે. લગ્નની ઘટના પછી લેખક ગંગાની અડગ શરત અને શાન્તનુના બાળક પ્રેમને સામસામે મૂકે છે. શરત પ્રમાણે ગંગા એમની કૂખે જન્મેલાં સંતાનની હત્યા કરી નાખે છે પરંતુ એ સ્થિતિમાં શાન્તનુને ગંગા કરતાં પોતાના સંતાન

તરફ વધુ વાત્સલ્યભાવ જાગે છે. ગંગાના કૃત્યનો વિરોધ કરતાં તે બંને વચ્ચે કેવી શાબ્દિક ઝપાઝપી થાય છે તે નોંધપાત્ર છે,

'તે આ શું કર્યું ?'

'ત્યારે બીજું કરે શું ખૂન ? છ માસથી વાંઉ..... વાંઉ સાંભળીને મારું માથું પાકી ગયું હતું. બીજો કોઈ ઈલાજ ન હતો.'

'પણ તારા હાથ ન કાંપ્યા... તેમ કરતાં ?'

'કાંપતા હતા ને ! માટે તો કસરત શરૂ કરી છે.'

'મારે સીધો જવાબ જોઈએ'

'સીધો. તમારા નાકની સામે જુઓ.' !^૨

અહીં સંકલ્પબદ્ધ ગંગા સામે શાન્તનુની લાચાર સ્થિતિ ધ્યાનપાત્ર છે.

તે પછી લેખક ગેરસમજની પ્રયુક્તિના માધ્યમથી મૃગસિંહ પ્રધાનની ઠેકડી ઉડાવે છે. પસ્તીનાપુરના આ પ્રધાનને રાજકારણનું જ્ઞાન નથી એમ પ્રેમની સમજદારી નથી. તે યમુના નામની યુવતીના પ્રેમમાં પડે છે. પ્રેમિકા યમુના લગ્ન કરવાનો એમની સામે પ્રસ્તાવ મૂકે છે ત્યારે ઊંધું સમજીને કેવો છબરડો વાળે છે તે ઘટના હાસ્યસભર છે. જેમ કે,

'નાથ.... આપણે જોડાઈશું ક્યારે ?'

'શેમાં જોડાવું છે ? મીલીટરીમાં ?'

'ઈલેટરીમાં નહિ રે ! તમેય મારા બાપુની જેમ સાવ ભોળા છો' ^૩

શરતભંગ થવાથી રોષે ભરાઈને ગંગા એમના પુત્ર દેવપ્રતને શાન્તનુના આશ્રયે છોડી નાસી જાય છે. તે પછી જે વિચિત્ર પરિસ્થિતિ જન્મે છે તેમાં નિરાધાર દેવપ્રતને સંસ્કારી બનાવવા માટે સમિતિ, પેટા સમિતિ રચવામાં આવે છે, રાજ્યમાં મહારાજા શાન્તનુની વિશાળ સવારી નીકળે છે. જેમાં ગંગા વિનાના મહારાજાની હાલત જોઈને નગરજનો જાતજાતના તર્ક કરે છે, રાજસભામાં જંતુનાશક દવા ઉપર વિરોધાભાસી ચર્ચાઓ કરવામાં આવે છે એ બધા જ પ્રસંગો ઉત્તમ છે. છતાં જંતુનાશક દવા ઉપરના પક્ષ-વિપક્ષના નિવેદનો દ્વારા લેખક સામાન્ય

જનતાને છેતરતા સાધુઓ, ઢંગધડા વગરનાં સર્વેક્ષણો કરાવતાં અખબારો, ગમે તેવા નિમ્નસ્તરના વિષય પર ઢંગધડા વિનાનું લખતા સાહિત્યકારો અને ચીલાચાલુ વિવેચન કરતા વિવેચકો ઉપર વ્યંગ કરે છે.

બાળક દેવપ્રત સાથે તેમના પિતા અને માસ્તરની પ્રશ્નોત્તરી પણ વાચકને નર્મ-મર્મ હાસ્ય પ્રેરે છે. અહીં દેવપ્રત અને માસ્તર વચ્ચેની પ્રશ્નોત્તરી દસેક પાના સુધી ચાલે છે તે વધુ પડતી દીર્ઘતાને કારણે બિનઅસરકારક બની જાય છે. જો કે દેવપ્રત અને શાન્તનુ વચ્ચેની પ્રમાણસરની વાતચીત ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. દા.ત.

" 'મારી મા ક્યાં ગઈ પિતાજી ?'

'બહારગામ ગઈ છે.'

'કયા ગામ ગઈ છે.'

'દૂર દૂર ગઈ છે.'

'શામાં બેસીને ગઈ ?'

'ગાડીમાં.....'

'કઈ ગાડીમાં ?' ^૪

ઉપરોક્ત સંવાદબાજીમાં એકતરફ બાળક દેવપ્રતના નિર્દોષભાવે થતા સવાલો અને તેમની સામે તેમનાથી બચવા શાન્તનુ ટૂંકા ઉત્તરવાળીને બચવા પ્રયત્નો કરે છે એમાંથી નર્મ-મર્મ હાસ્ય અનુભવાય છે.

પસ્તીનાપુરમાં માંકડમારક જંતુનાશક દવા ઉપર પ્રતિબંધ લગાડવાથી તેના કારણે લાભ-ગેરલાભ થાય છે તેનું અતિચિત્રણ સ્થૂળ હાસ્યની અનુભૂતિ કરાવે છે. માંકડના ઉપદ્રવથી થતા લાભ હાસ્યસ્પદ છે જેમાં માંકડના ઉપદ્રવ ઉપર એક કવિ કાવ્ય રચીને તેના બદલામાં થતી કમાણીમાંથી પોતાના પરિવારને નભાવે છે. માંકડ વિષયક પુષ્કળ પુસ્તકો લખાવાથી પ્રકાશકો અને વિક્રેતાઓ પણ માલામાલ થઈ જાય છે. માંકડના ઉપદ્રવથી રાતભર લોકોના જાગવાથી ચોરીના બનાવો ઘટે છે. એવી જ રીતે માંકડના ઉપદ્રવથી થતા ગેરલાભ પણ લેખક સ્વાભાવિક રીતિમાં વર્ણવે છે. તેમાં માંકડના ઉપદ્રવથી જાગતા લોકોની કાર્યક્ષમતા ઘટે છે, વિદેશના લોકો પસ્તીનાપુરમાં આવવાનું ટાળે છે ને દેશીજનો

વિદેશમાં જવાનું પસંદ કરે છે. માંકડના વિષય ઉપર પુષ્કળ પ્રમાણમાં સાહિત્ય રચાવાથી કાગળના ભાવ વધી જાય છે. આમ, લાભ-ગેરલાભની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ રોચક બન્યું છે.

ચાલીસી વટાવી ચૂકેલા મૃગસિંહના લગ્ન અશુભ ચોઘડિયામાં લેવાયા પછી એમનો વરઘોડો નીકળે છે, તેના વર્ણનમાં લેખક સ્થૂળ હાસ્ય જન્માવી વાચકને ખડખડાટ હસાવે છે. તેમાં જુદી જુદી વયની સ્ત્રીઓને મૃગસિંહ સાથે અલગ-અલગ સગપણ છે. એટલે કોઈ દીકરાના ભાવથી, કોઈ ભાઈના ભાવથી તો વળી કોઈ સ્ત્રીઓ કાકા, મામાના ભાવથી જાનમાં લગ્નગીતો ગાય છે ત્યારે ફારસ થાય છે. તેથી પણ વધુ હાસ્ય તો વરઘોડામાં ફટાકડો ફૂટવાથી ઘોડો ભડકતાં વરરાજો મૃગસિંહ ઘોડા પરથી નીચે પડે છે, જાનૈયાઓમાં નાસભાગ થાય છે તે પ્રસંગમાં જન્મે છે. નાસભાગને કારણે સ્ત્રીઓનો કકળાટ પણ રમૂજ પેદા કરે છે. દા.ત.

"એક સ્ત્રી : 'એ ફટાકડાવાળાને તરીયો તાવ આવજો'

બીજી સ્ત્રી : 'મૂવાને કાળો કોઢ નીકળશે.....'

ત્રીજી સ્ત્રી : 'એની સાત પેઢીને માતાજી પૂછે.....'"

ઘોડા પરથી પડીને ઘાયલ થયા પછી મુલત્વી રહેલા મૃગસિંહનાં લગ્ન ફરીવાર લેવાય છે ત્યારે મૃગસિંહનો લગ્નવિધિ હાસ્યાસ્પદ બને છે. તેનું લેખક વિપરિત રીતે ચિત્રણ કરે છે. જેમાં વરરાજાના હાથમાં કન્યાનો હાથ મૂકવાને સ્થાને કન્યાના હાથમાં વરરાજાનો હાથ મૂકવામાં આવે છે. સસપદીના ફેરા માંડવાને ફરતે ફરવાને બદલે પોળની ફરતે ફેરવવામાં આવે છે. લગ્નવિધિ પૂર્ણ થતાં કંસારને સ્થાને ચટણી સાથે ફાફડા ગાંઠિયા આપવામાં આવે છે અને અંતે જાનની વિદાયમાં વરરાજો સાસરે રોકાઈ જાય છે અને વરરાજા વગરની જાનને વિદાય આપવામાં આવે છે.

કથામાં લેખકે પ્રેમલોલુપ યુવક-યુવતીઓ અને પ્રેમમાં નિષ્ફળ નીવડેલા પ્રેમીજનોની તીખા ભાવે ટીખળ કરી છે. જેમાં શાળામાં ભણવા જતા દેવપ્રતના માનસ

ઉપર એક શિક્ષક-શિક્ષિકાના પ્રેમાલાપની આડઅસર થાય છે. આ પ્રેમભાવના દૂષણને નિર્મૂળ કરવા પરિસંવાદ ગોઠવાય છે. આ પરિસંવાદમાં પ્રેમના દૂષણને દૂર કરવા એકઠા થયેલા યુવક-યુવતીઓ જ એકબીજાના પ્રેમમાં પડી જાય છે અને ત્વરિત એમના લગ્ન ગોઠવાય છે. તેમાં આજ કાલના યુવક-યુવતીઓની પ્રેમવૃત્તિ ઉપર લેખક તીર મારે છે. તે જ રીતે યુવક-યુવતીઓનાં લગ્ન પૂર્ણ થયા પછી એમને રાજા શાન્તનુ અને પ્રધાન મૃગસિંહ આશિર્વાદ આપે છે. શાન્તનુ આશિર્વાદ આપતાં બોલે છે,

"પ્રેમલગ્ન જેવાં મને ફળ્યાં તેવાં સૌને ફળજો...!"
મૃગસિંહ નવદંપતિઓને આશિર્વચન આપતાં કહે છે, 'આજની તારીખે હું વાસણ માંજી શકું છું, કપડાં ધોઈ શકું છું, ઝાડુ કાઢી શકું છું, પાણી ભરી શકું છું, રસોઈ બનાવી શકું છું... બાળકો જોકે નથી પણ તેને સાચવી શકવાનો યે મને ગર્વ છે. મારી પત્નીની ગેરહાજરીમાં ચાર-પાંચ મહેમાનોની, સહેજ પણ ગભરાયા વિના સરાભરા કરી શકું છું. આનું કારણ છે પ્રેમલગ્ન !'"

અહીં એકદમ સહજ રીતિમાં લેખક યુવક-યુવતીઓની પ્રેમ-લાલસાને તેમજ પ્રેમલગ્નમાં નિષ્ફળ નીવડેલા લોકોની ઠેકડી ઉડાવે છે. લેખકની આ પ્રકારની હાસ્યશક્તિનો પછી જવલ્લે જ અનુભવ થાય છે તે ખેદજનક છે.

સરકારની માંકડનીતિ વિશે વક્તાઓનો ગજાગ્રહ પણ હાસ્યાસ્પદ છે. પરંતુ માંકડ વિશેની સરકારની નીતિ વિશે એક અધિકારી વક્તવ્ય આપે છે તેમાં લેખક માંકડને સ્થાને પ્રેમ શબ્દનો વિનિયોગ કરી જબરી રમૂજ કરાવે છે. એક અધિકારીનું વક્તવ્ય જુઓ,

"પ્રેમ રાતભર લોકોને પજવે છે અને દિવસે તીરાડોમાં ભરાઈ જાય છે...ક્યાં છે ? ક્યાં છે? પ્રેમને મારવા અકસીર દવા ક્યાં છે... લોકોને સલાહ આપવી ઘટે કે પ્રેમને એકઠા કરીને કેરોસીનમાં નાંખો...પ્રેમનો નાશ કરવા પલંગમાં ગરમ પાણી રેડવાની ગ્રામ્ય પદ્ધતિ જ અપનાવો..."

અહીં માંકડને સ્થાને પ્રેમ શબ્દની લેખકની ચતુરાઈપૂર્વકની યોજનામાં સમાજને પ્રદૂષિત કરતા સ્થૂળ-ક્ષુલ્લક પ્રેમ તરફનો આક્રોશ સમજી શકાય એવો છે.

કથાના અંતના ભાગમાં લેખક બનાવટની પ્રયુક્તિ ઉપયોગમાં લઈ હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે. તેમાં અભ્યાસ કરતાં કરતાં કૉલેજમાં પહોંચેલો દેવપ્રત જંગલમાં રાખવામાં આવેલ એન.સી.સી. તાલીમ શિબિરમાં કર્નલ સમક્ષ બનાવટ કરી જંગલમાં માછીકન્યાને મળવા ઉપડી જાય છે એ પ્રસંગ તથા મહારાજા શાન્તનુ વિદેશી આક્રમણની આડશમાં સરહદનું નિરીક્ષણ કરવાની બનાવટ આચરી જંગલમાં માછીકન્યાને મળવા નીકળી જાય છે, તે બંને પ્રસંગો રમૂજપ્રેરક નીવડે છે. અંતે શાન્તનુ, દેવપ્રત અને માછીકન્યાના પ્રણયત્રિકોણમાં મહારાજા શાન્તનુ માછીકન્યાને પ્રાપ્ત કરશે એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરીને અચાનક દેવપ્રત-માછીકન્યાનો કાયમી સંબંધ રચી આપી લેખક જબરી ચમત્કૃતિ સાથે કથાને વિરામ આપે છે.

વિચિત્રતા ને વિકૃતિથી રંગાયેલાં પાત્રોમાં પણ લેખકની હાસ્યશક્તિ સરસ રીતે અનુભવાય છે. લેખકે આ કથામાં મુખ્યત્વે પ્રાચીનપાત્રોને આલેખ્યાં છે. તેના દ્વારા માત્ર પ્રાચીનપાત્રોની વિકૃતિ તરફ આગળી ચીંધતા નથી, પરંતુ આડકતરી રીતે જિવાતા જગતના માનવ સ્વભાવની વિડંબના કરવાનો આશય રાખે છે. ખાસ તો પ્રાચીનપાત્રો સાથે સાંપ્રત માનવીનાં સ્થૂળ, તકવાદી પ્રેમને નિશાન બનાવવામાં આવ્યો છે. શાન્તનુ પસ્તીનાપુરનો મહારાજા છે. તે ગંગા તરફ આસક્ત બને છે. આસક્તિમાં એ ગંગાની બધી જ શરતો સ્વીકારે છે. પરંતુ વગર વિચાર્યે સ્વીકારેલી શરતોને કારણે પત્ની પ્રેમ અને સંતાન પ્રેમ બંનેમાંથી કોને ન્યાય આપવો એવી દ્વિધાથી પીડાય છે. છેવટે સંતાનપ્રેમ તરફ ઢળતાં એમના સાચા પ્રેમની પોલ ખુલ્લી પડી જાય છે. શરતભંગથી ગંગા ચાલી જાય છે. તે પછી શાન્તનુની દુર્દશા થાય છે તેને લેખકે વેધક રીતે ઉપસાવી છે. એકવાર પ્રેમના માર્ગમાં વિફળ રહ્યા પછી

ફરીવાર માછીકન્યાને આકર્ષવા જાતજાતનાં કેવાં પૈતરા કરે છે. તેમાંય શાન્તનુને હાસ્યાસ્પદ ચિતરવામાં લેખકે સજાગતા દાખવી છે. એકંદરે સ્ત્રીઓના રૂપથી અંજાઈને એમની સાથે જીવન જોડવામાં શાન્તનુ રાજા કેવો વિવેકહીન-મતિહીન થઈ જાય છે તે સચોટ રીતે દર્શાવાયું છે.

પ્રધાન મૃગસિંહ ઓછી બુદ્ધિનો અને અજ્ઞાની છે. સ્ત્રીજાતિનો ક્યારેય ભરોસો કરવો નહીં એવી પિતાની શિખામણને વળગીને સમસ્ત સ્ત્રીજાતને શંકાની દૃષ્ટિથી જુએ છે. બિમાર પડે છે ત્યારે નર્સને સ્ત્રીજાત ગણીને સાચી વાત કરતો નથી ને વિનાકારણ દવા લે છે. તેને મોટી ઉંમરે યમુના નામની યુવતી જોડે પ્રેમ થાય છે, જે પછીથી લગ્નમાં પરિણમે છે, પરંતુ સ્ત્રીએ કરવાનાં કામ તો મૃગસિંહને જ કરવાં પડે છે. વાસ્તવમાં ઉપલક્ષીયા પ્રેમમાં રાચતા પ્રેમીજનોનો ઉપહાસ કરવામાં લેખકે મૃગસિંહના ચરિત્રનો સારો ફાયદો ઉઠાવ્યો છે. દેવપ્રત એમના પિતાની માફક સુંદર સ્ત્રીઓને જોઈને સાનભાન ગુમાવી દે છે. તિજ્ઞા નામની માછીકન્યાનો પ્રેમભાવ જીતવા તે કેટલો નિમ્નકક્ષાએ જતો રહે છે એ તેનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે.

ફરશુરામના ચરિત્ર દ્વારા દંભી સાધુ-બાવાઓની વિકૃત પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કટાક્ષ કરવામાં આવ્યો છે. ફરશુરામનો એક ઉદ્ધાર તેમના પરિચય માટે પૂરતો છે. દા.ત. 'યુવાનીમાં હું માનતો હતો કે ભણીગણીને પ્રેમલગ્ન કરીશું, સુખેથી ફરીશું...માટે 'ફરશુ' નામ રાખેલું... લગ્ન પછી તો હું રામ કરતાં પણ વધારે દુઃખી થયો માટે રામ વિશેષણ લગાવ્યું'" આ ઉપરાંત કર્નલની નોકરી કરતો હોવા છતાં પોતાની વાળંદ જ્ઞાતિના લક્ષણો પ્રગટાવતો ઝીલુભા, એકતરફ શિક્ષક-શિક્ષિકાને પ્રેમસંબંધ બાબતે ઠપકો આપતાં અને બીજી તરફ અસંખ્ય સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા પાખંડી આચાર્ય, છીંકણી બજરનો સડકો લઈને વાત કરવાની ટેવવાળી યમુના તથા શકટપ્રસાદ, લાલો લટપટિયો, નોકર-ચાકર, મિલિટરી જવાનો વગેરે ચરિત્રોની કઢંગી ચેષ્ટાઓ હાસ્યનું આલંબન બને છે.

અભિવ્યક્તિની તાજગી એ આ હાસ્યનવલકથાનું જમા પાસું છે. માનવસહજ દુર્બળતાઓને તાકવામાં જ્યાં તક મળી છે ત્યાં વિચિત્ર ભાષા તરાહો ઉપયોગમાં લીધી છે. અલંકારો અને કલ્પનોને લેખક કલાકીય દૃષ્ટિથી યોજે છે. તેમનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંતો જોવાથી આ વસ્તુની પ્રતીતિ થશે. જેમ કે, 'મહારાજા બેઉ હાથ પીઠ પર રાખી ઘાણીના બળદની માફક ગોળ-ગોળ ફરતા હતા' (પૃ.૧), 'તેમનો ગુસ્સો ગટરના પાણીની માફક વહેવા લાગ્યો' (પૃ.૯), 'મારું હૃદય તો આફ્રિકન ચિમ્પાન્ઝીની જેમ નાચી ઊઠ્યું. (પૃ.૧૩), 'મૃગસિંહ પાણી ભરેલા રબ્બરના કુગ્ગાની જેમ ઉછળીને એકબાજુ ફેંકાઈ ગયો' (પૃ.૪૫), 'મહાત્માની જેમ મૌન સેવતું તાળું' (પૃ.૭૯), 'પર્વતપુત્રી પાર્વતી જેવી હાલત' (પૃ.૧૩), 'ભૂત જેવો ભગવાન' (પૃ.૮૮), 'ડાધુ જેવા ચહેરાવાળા શિક્ષકો (પૃ.૮૬), 'ટાયર જેવું ચિત્ત' (પૃ.૧૨૫), 'સાયકલની રીંગ જેવા વિચાર' (પૃ.૧૭૯) વગેરે કલ્પનો આ હાસ્યનવલકથાને રોચક બનાવે છે.

ભાષાના સંકરરૂપને પણ ઠીક ઠીક ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યું છે. દવાની બોટલમાં પાણી ભરવાના ગંગાના સવાલનો ઉત્તર વાળતાં તેની દાસી અસલ વાણીમાં જણાવે છે, 'હવે ઈ તો અસર ને કસર કે બોકસર મહિનાનો છોરો સમજવાનો છે કે આ ઝેરી દવા નથી ?' (પૃ.૮) એક સ્થળે દાસી ઉપર ગંગા એમનો રોષ આ રીતે ઠાલવે છે, 'અલી, ઓ શુભ્રભંગવાદીની...રાંડ જવાબ આપને!' (પૃ.૮) એક બાંક બિહારી નામના મિત્રને ઓળખી જઈને શાળાના ચોકીદાર ગુરખા ઉદ્ધાર કરે છે તે નોંધપાત્ર છે. 'અરે, મેરે પ્યારે બાંકે ? તું ઈધર સવારના પહોરવામાં ઘાઘરા જૈસી ચઢી પહનકર કયું હાલ્યા આવ્યા ? તારા બાપનું લગન છે.' આ રીતે આવા તળપદ ગુજરાતી, હિન્દી પ્રયોગોનું સેળભેળ રૂપ રમૂજપ્રેરક બને છે. કેટલાક વિલક્ષણ શબ્દો, વાક્યો પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. જેમ કે, રાજ્યની જાસૂસી સંસ્થા બી.બી.આઈ.નું ફૂલફોર્મ 'બોગસ બ્યૂરો ઓફ ઇન્વેસ્ટીગેશન', એન.સી.સી.નું ફૂલફોર્મ 'નકેટ એન્ડ કેટલેસ કમ્પની' એ રીતના કરીને

લેખક રમૂજ કરાવે છે. ફરશુરામની સાંકેતિક ભાષા હાસ્યાત્મક કરે છે. જેમ કે, દેવદાસ સાબુ લેવા આવ્યો' અહીં સાબુ એટલે તિજા નામની યુવતી એવો સાંકેતિક અર્થ યોજે છે તેમાં હાસ્ય સર્જાય છે. તે જ રીતે દુશ્મન એટલે 'પાડોશી', ગહનતા એટલે 'ચોરી-લૂંટફાટ', ચૂંબન એટલે 'વિદાય', હડ એટલે 'આવજે' વગેરે વિચિત્ર શબ્દોમાંથી નિષ્પન્ન થતા અર્થ મનોરંજન કરાવવામાં સહાયક બન્યા છે.

આમ, ભાષાની વિવિધ તરેહોમાં લેખકની હાસ્યવૃત્તિ પડઘાતી જોવા મળે છે. એકંદરે આખી નવલકથાને હાસ્યરસિક બનાવવામાં લેખક અનેકવિધ વિશેષતાઓ દાખવે છે. તેમ છતાં એક સફળ હાસ્યકારના ચમકારા અહીં અનુભવાતા નથી. લેખકના ભાષામાં મર્યાદિત હાસ્યપ્રયુક્તિઓ હોય એવું દેખાય આવે છે. પૌરાણિક ચરિત્રો દ્વારા પોતાનો આશય સિદ્ધ કરવામાં લેખક પૂરેપૂરા પાર ઉતરતા નથી. પૌરાણિક પાત્રોને વધુ પડતાં હીન ચિતરવામાં લેખક એમના મુખે 'રાંડ' જેવા શબ્દપ્રયોગો યોજે તે ઉચિત જણાતું નથી. તેથી 'પસ્તીનાપુરે'ની ગુજરાતીની કોઈ અસાધારણ કૃતિ તરીકે નહીં પરંતુ હાસ્યના ફૂવારા ઉડાવતી સામાન્ય સ્તરની હાસ્યકૃતિ તરીકે ચોક્કસપણે નોંધ લઈ શકાય.

❶ સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ :

1. જોશી રાજેન્દ્ર, પસ્તીનાપુરે, નિવેદન, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૦, પૃ. ૫-૬
2. જોશી રાજેન્દ્ર, પસ્તીનાપુરે, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૦, પૃ. ૫-૭
3. એજન, પૃ. ૧૫
4. એજન, પૃ. ૨૩
5. એજન, પૃ. ૪૬
6. એજન, પૃ. ૯૪
7. એજન, પૃ. ૧૦૨
8. એજન, પૃ. ૧૬૫